

ODILJON AVAZNAZAROV,

Qarshi davlat universiteti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

ALISHER NAVOIY DOSTONLARIDA BADIY ZAMON TALQINLARI

Annotatsiya: Tasavvuf ta'limotida ma'naviy-ruhiy safarga chiqqan yo'lovchi – solikning zamonga munosabatini aks ettiruvchi zamon, abnoyi zamon, vuqufi zamoni, sohibi zamon, basti zamon, tayyi zamon, vaqt, vaqti doim, abnou-l-vaqt, ibnu-l-vaqt, ayyomi g'am, ikkilik, dam, hush dar dam, on, oni doim, yoddosht, azal, azal lo yazal, abad, ashraf soat, misoq, fano, baqo kabi istilohlar ushbu ta'limot ta'siridagi badiiy adabiyotda asar qahramonlarining ma'naviy qiyofasi va ma'naviy darajasini belgilashga, ijodkor tomonidan badiiy obraz vositasida ifoda qilinayotgan estetik idelni ochishga xizmat qiladi. Maqolada Alisher Navoiy dostonlari poetikasining muhim yo'nalishlaridan biri – badiiy zamon mavzusi adabiy-irfoniy nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Natijada ulug' mutafakkirning vaqt konsepti bilan bog'liq dunyoqarashi kontekstida falsafiy-tasavvufiy qarashlari, ularni shakllantirgan asos manbalar aniqlangan. Dostonlarda badiiy zamonning zamon va makon bilan munosabatga kirishganda turli nisbatlari yuzaga chiqishi ochib berilgan. Zamonning bunday o'ziga xos formatlarini qo'llash Navoiy ijodida badiiy usul darajasiga ko'tarilgani hamda bunday poetik usullar islomiy-tasavvufiy manbalar, jumladan, Qur'oni Karim poetikasi ta'sirida paydo bo'lgani va badiiy adabiyotga ko'chgani isbotlangan.

Kalit so'zlar: doston, badiiy obraz, badiiy usul, safar, solik, badiiy zamon, tasavvuf, naqshbandiylik.

Annotation: In Sufi teachings, various time-related concepts – such as zamon, abnoyi zamon, vuqufi zamoni, sohibi zamon, basti zamon, tayyi zamon, vaqt, vaqti da'im, abnou al-waqt, ibn al-waqt, ayyami gham, duality, dam, hush dar dam, an, ani da'im, remembrance, azal, azal la yazal, abad, ashraf sa'at, mithaq, fana, and baqa – reflect the spiritual traveler's (salik's) relationship to time. These terms serve to define the spiritual identity and level of the characters in literary works influenced by this doctrine. Moreover, they help express the aesthetic ideal through artistic imagery. This article analyzes one of the key dimensions of the poetics in Alisher Navoi's epics – the concept of artistic time – from a literary and mystical (irfani) perspective. As a result, the article identifies Navoi's philosophical and Sufi worldview in relation to his concept of time, as well as the foundational sources that shaped these views. It also reveals how, within his epics, artistic time interacts with space and produces various relative expressions. The use of such distinctive temporal formats in Navoi's works reaches the level of a refined literary technique. The study confirms that these poetic devices were inspired by Islamic-Sufi sources – particularly the poetics of the Holy Qur'an – and subsequently transferred into literary art.

Keywords: epic, artistic imagery, literary technique, journey, salik, artistic time, Sufism, Naqshbandiyya.

Kirish. Vaqt tasavvuf, xususan, falsafiy tasavvuf ta'limotida eng ko'p murojaat qilingan mavzulardan biri bo'lib, unda adabiyotshunos Nafas Shodmonov ta'kidlaganidek, yunon falsafasidagi

atomizm – narsa yoki hodisalarning zarra (juz')larga bo'linishi qonuniyatlariga asoslanilgan [Şadmanov, 2023:48]. Haddiylik va davomiylikning turli vaziyatlarini ifodalaydigan barcha so'zlar Alisher Navoiy dostonlarida o'ziga xos mohiyatga ega va badiiy zamon dostonlar poetikasining muhim mavzu yo'nalishlaridan birini tashkil etadi. Buyuk mutafakkirning vaqt konsepti bilan bog'liq dunyoqarashini atroflicha tadqiq qilish dostonlar poetikasining nozik sirlarini ochish, muallifning yuksak falsafiy qarashlari hamda ularni ifodalashdagi badiiy mahorati, shuningdek, bu dunyoqarashni shakllantirgan asos manbalarni aniqlash imkonini beradi.

Maqsad va vazifa. Zamonning mumtoz adabiyotimizdagi talqinlari takomilida Qur'oni Karimning jiddiy ta'siri mavjud. Haq taolo O'zini tanitarkan vaqtga oid atamalarni ham qo'llaydi. Allohning bir qancha oyatlarda "fajr (tong yorug'ligi) bilan qasam" (Fajr, 1), "tong bilan qasam" (Muddasir, 34), "nahor bilan qasam" (Shams, 3), "choshgoh bilan qasam" (Zuho, 1), "kunduz bilan qasam" (Layl, 2), "asr bilan qasam" (Asr, 1), "kecha bilan qasam" (Fajr, 2), "tun bilan qasam" (Zuho, 2; Fajr, 4; Layl, 1; Inshiqoq, 17; Shams, 4), deya vaqtga aloqador mafhumlar bilan qasam ichishiga ko'ra, zamonning ham manbayi, ildizi Udir. Ya'ni bu tushuncha ilohiy bo'lib, hadisi sharifda keltirilishicha, Alloh taolo: "Odamzod zamonni so'kib, menga ozor berur, vaholanki zamon men o'zimman", – deydi [Buxoriy, 2020:501].

Tasavvufiy tariqatlarda ham zamon muhim masalalardan hisoblanadi. Sulaymon Doroniydan "Tasavvuf nima?" deb so'ralganida "Zamonning ilmini bilmoq", deya javob bergan. Naqshbandiylikning asosiy qoidalaridan *hush dar dam* (zikr vaqtida har bir chiqayotgan nafas hushyorlik bilan chiqmog'i, har nafas olib chiqarish chog'ida Allohni zikr qilish, g'aflatga tushmaslik), *yoddosht* (har lahza Haqdan xabardor bo'lish, xotirni asramoq), *vuqufi zamoni* (zamonga diqqat qaratmoq, ya'ni ayni zamon (hol)ga e'tiborni qaratmoq va o'tmishning hisobini qilmoq, ibnu-l-vaqt bo'lmoq, bugunning vazifasini ertaga qoldirmaslik) kabilar bevosita zamon bilan aloqador. Yoki tasavvufda bir narsaning ibtidosi bo'lmasligini anglatuvchi *azal lo yazal* istilohi Allohning al-Avval ismi, ya'ni zamon va modda bor bo'lishidan avval Zoti Ahadiyyatning ism mazharlarida zuhurini bildirsa, *ashraf soat* istilohi duolar qabul qilinadigan zamon parchasi, eng sharaflı onni anglatadi.

Usullar. Tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy, statistik, fenomenologik, hermenevtik va adabiy-tasavvufiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza. Alisher Navoiy dostonlarida qo'llangan va muallifning adabiy-tasavvufiy dunyoqarashida vaqt konseptiga munosabatni belgilashda ahamiyat kasb etuvchi tushunchalarni nisbatan shunday tasniflash mumkin:

1. *Birlamchi ma'no yetakchilik qiluvchi* – kun (yavm, ro'z), kecha (layl, shab, shabiston), kunduz (nahor), oy (shahr, moh), yil (sana), dahr, asr, davom, ahyon, muddat, xuld, ibtido yoki bi-doyat, intiho yoki nihoya, mobayn, lahza, qadim (qidam), davr, mahal, soat, payt, keyin (taaxxur, mustaqbal);

2. *Tasavvufiy ma'no ustuvorlik qiluvchi* – avval (moziy), hozir (hol), nafas, zamon (abnoy zamon, vuqufi zamoni, sohibi zamon, basti zamon), vaqt (vaqti doim, abnou-l-vaqt, ibnu-l-vaqt), ayyomi g'am, ikkilik, dam (hush dar dam), on (ko'pligi: avon; oni doim), ashraf soat, fano, baqo;

3. *Inson tomonidan anglangan zamon doirasidan tashqaridagi vaqtni bildiruvchi* – azal, azal lo yazal, abad, al-misoq, me'roj, qiyomat.

Dostonlardagi zamon talqinlari mohiyatini ochishda, asosan, ikkinchi va uchinchi turdagi istilohlarga diqqat qaratishga to'g'ri keladi.

Qator olimlar Alisher Navoiyning rasman naqshbandiylik tariqatida bo'lganini ta'kidlab [Bertels, 2015:178], ijodining g'oyaviy asosi – mafkurasini naqshbandiya ta'limoti tashkil etishini qayd etishadi [Sultonmurod Olim, 1996:46]. Ammo ba'zi navoiyshunoslar uning sufizm nizom-nomasini sira qabul qilmagani, shunchaki, tanqidiy qarashlarini ifoda qilishda sufizm atamalarini

vosita qilib olganini yozishadi [Shayxzoda, 1941:50]. Bizningcha, muallif dostonlari sujetidagi ko‘plab muhim o‘rinlarni naqshbandiylik ta’limoti qoidalariga bilangina to‘g‘ri izohlash mumkinligi mutafakkirning tariqat ahlidan ekani haqidagi qarashlarni quvvatlaydi. Qolaversa, ulug‘ adib ijodida badiiy talqin qilingan irfoniy qarashlarni izohlash, sharh qilish uchun 1300 ga yaqin tasavvuf istilohiga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi [Avaznazarov, 2024]. Bu atamalar ichida bir qanchasi zamon muammosi bilan bevosita aloqador. Jumladan, sufiyning sayri ilallohdan orqada qolmoq zamoni *ayyomi g‘am* deyiladi [Şimşek, 2017:111]. Buni Navoiy quyidagicha badiiy talqin qiladi:

*Hayoti abad – vasl ayyomidur
Ki, jon quti-yu xotir oromidur.
Erur shomdek tiyra ayyomi hajar,
Ne bo‘lg‘ay, xayol aylagil, shomi hajar?* [Navoiy, 2012(h):411].
Yana bir o‘rinda Navoiy o‘z davri shayx va darveshlarini *abnoyi zamon* deydi:
*Tindi abnoyi zamonning ixtilofi tab‘idin,
Kimki o‘z tab‘ini bekaslikka mu‘tod ayladi* [Navoiy, 2012(b):616].

Solikning vahdat maqomiga ko‘tarilmagan davri, vahdat va fano holining tashqarisidagi zamon *ikkilik* deyiladi. Buni Navoiy shunday badiiy talqin qiladi:

*Vasl ayladi ikkilikni boqiy,
Vahdat qadahini tutti soqiy* [Navoiy, 2012(f):214].

Bevosita *vaqt* tushunchasining o‘zi ham tasavvuf istilohida solikning moziy ila istiqbol orasidagi holini, bandaning qalbida vorid bo‘ladigan ilohiy voridot va rahmoniy tajalliy zamonini bildiradi [Kubro, 2004:215]. Sufiy uchun o‘zi ichida yashayotgan hol – vaqtgina ahamiyatlidir. Hujviriyy “Kashfu-l-mahjub”da shunday deydi: “Vaqt keskir qilichdir, moziy va istiqbolning ildizini kesur. Bu qilich bilan o‘ynamoq insonni yo podshoh qiladi, yo mahv etadi. Vaqt albatta holga muhtojdir” [Hücvirî, 2020:429]. Tasavvufga ko‘ra, solikning holi, ya’ni aqli va fikri, hissi dunyo bilan band bo‘lsa, vaqti – dunyodir. Agar oxiratda bo‘lsa, vaqti – oxiratdir. U barcha ma’naviy fazilatlar va ruhiy kamolotni vaqt bilan qozonadi. Vaqti yetgach, Haq yo‘lchisining botini nurga burkanadi. Solik vaqti kelmasdan irshodga yuz burmaydi.

Vaqt shunday ma’naviy holki, solik sayr-u sulukning boshida unga tobe bo‘ladi. Shuning uchun muhtadiy sufiyga *ibnu-l-vaqt*, ya’ni vaqt farzandi, deyiladi. Sufiy *ibnu-l-vaqt* o‘laroq o‘zi yashayotgan zamonni idrok qilmog‘i, uning holi bilan hollanmog‘i kerak. “Nasoyimu-l-muhabbat”da Abulhusayn Sirvoniyi Sag‘irning shunday so‘zi keltiriladi: “*Faqir – vaqt farzandi. Agar u kelajakka ko‘z tutsa, faqirlikdan chiqadi*” [Navoiy, 2012(j):249].

Ibnu-l-vaqt yoki abnou-l-vaqt deganda zamonlaridan eng go‘zal shaklda foydalangan, har vaqtda u vaqt uchun qilinishi kerak bo‘lgan eng munosib ishni qilgan, ichida yashab turgan zamonda qilinishi eng uyg‘un ish bilan mashg‘ul, yaxshi hol sohibi bo‘lgan solik nazarda tutiladi. Bunday yo‘lchi o‘zidan istalgan narsa nima bo‘lsa, uni o‘z vaqtida amalga oshiradi, na o‘tmish, na kelajak bilan qiziqadi, faqat ayni vaqtни qadrlaydi. Holning hukmi ostida bo‘lib, uning zuhurotiga tobe bo‘ladi. Ibnu-l-vaqt hali hanuz sokinlikka, barqarorlikka erishmagan sufiyning holidir. Bunday hol sohibi o‘zgarishda, hali o‘zgarishlar yakuniga yetmagan, ammo u o‘zgarishlar vertikal yo‘nalishga ko‘chgan: ya’ni tashqi olamdan ichki olam – anfusga o‘tgan. Sufiyning izlanishi avval yer yuzida ibnu-l-vaqt sifatida boshlanadi. U endi o‘z maqsadini, niyatini belgilab olgan bo‘ladi. Ibnu-l-vaqt sufiylar “oni doim”da yashaydilar hamda vaqtни eng go‘zal shaklda qadrlaydilar. Bu haqda Navoiy shunday deydi:

*Sufiy ibnu-l-vaqtdur gar istasang osudalig',
Ey ko'ngul, ko'p iltifot etma zamon abnosig'a* [Navoiy, 2012(a):569].

Ibn Arabiyya ko'ra, "o'tgan zamon (moziy) bilan kelajak (mustaqbal) orasidagi parda – zamon holdir" [İbnü'l-Arabî, 2017:82]. "Zamoni hol" – ya'ni hozirgi on yoki lahza tasavvufda eng muhim zamon hisoblanadi, chunki Haq bilan bog'lanish faqat hozirgi onda ro'y beradi. Na o'tmish, na kelajak buni taqdim eta oladi. Aynan mana shu hozirgi on, Haq bilan uchrashuv manzili bo'lib, borliq sirlariga ro'baro' bo'lish imkoni shu zamonda mujassamdir.

Zamon olami har onda bir holdan boshqa holga o'zgaradi [İbn Arabî, 2007(a):14]. Xuddi shunday vaqtga mahkum sufiy ham bir holdan boshqasiga o'tadi va sayohatini davom ettiradi. Qachonki u o'zidagi "on"ni to'ldirganda sayr va sulukda ma'lum bir bosqichdan keyingi "maqom" egasi bo'ladi. Maqom egasi bo'lganida, u zamondan zamonga, holdan holga o'tishlardan ozod bo'ladi va "abu-l-vaqt", ya'ni "vaqtning otasi" darajasiga erishadi. U endi vaqt ilmidan boxabar bo'lgan, zamonsizlikka yuksalgan, vaqtga hokim darajaga yetgan bo'ladi. Abu-l-vaqt bo'lish – bu Allohning sifatlari bilan sifatlanish demakdir. Chunki zamonsizlik faqat Allohga xosdir. Bunday sufiy "on"ni to'liq anglagan bo'ladi, vaqtning avvali va keyinini ko'ra oladi. Uning uchun vaqt – faqat bir ondir. Bu holatga "oni doim" deyiladi, ya'ni doimiy bir on ichida yashash. Bu maqomdagi inson kasratdan vahdatga – ko'plikdan yagonalikka yetadi. Naqshbandiylikdagi "nazar bar qadam", "vuqufi qalbii", "vuqufi zamoni", "hush dar dam", "yoddosht" kabi usullar zamonga hokim bo'lishga intilish metodlaridir. Hatto buddizm ham shunga o'xshash juda qiyin bir meditatsiya mashqi mavjud. Har bir onni anglash, unga hokim bo'lish maqsad qilingan bu mashq "slow-motion meditation" deb ataladi. Unga ko'ra, taxminan o'n kun davomida barcha harakatlar sekinlashtirib bajariladi.

Holi va vaqtiga mahkum muhtadiy, ya'ni yo'l boshidagi sufiy – ibnu-l-vaqt, sohibi zamon holi-ga yuksalgan muntahiy, ya'ni yo'l nihoyasidagi sufiy abu-l-vaqtdir. Safarga chiqqan Haq yo'lchisi bosib o'tadigan yo'l esa zamon bilan bog'liq mana shu ikki hol orasidagi masofadir. Abu-l-vaqt holidagi sufiy uchun insoniyat hayotining ibtido va intihosi orasiga xos bo'lgan zamondan tashqaridagi, o'zicha mavjud vaqtning anglatuvchi abad va azal kabi tushunchalar orasida mohiyatan farq qolmaydi. Buning talqini "Hayratu-l-abror"da shunday:

*Ey senga mabdada abaddek azal,
Zoti qadimiy abadiy, lam yazal.
Ne bo'lub avvalda bidoyat senga,
Ne kelib oxirda nihoyat senga* [Navoiy, 2012(d):13].

Akademik Alibek Rustamov bu satrlardagi vaqt ifodalovchi so'zlarning ma'nolari birgina Yaratuvchiga taalluqliligini shunday talqin qiladi: "Navoiyning fikriga ko'ra, mutlaq borliq bor bo'lib, uning zamon va makon nuqtayi nazaridan poyoni yo'q. U azaliy, ya'ni uning avvali yo'q, doim bor bo'lgan. U abadiy ham, ya'ni uning oxiri yo'q, u doim bor bo'ladi... Navoiy bu yerda mutlaq borliqning azaliy va abadiyligini tushuntirish bilan birga, yana o'tkir bir mantiqiy xulosa chiqargan. Bu – azal va abad tushunchalarining nisbiyligidir. Mohiyat nuqtayi nazaridan mutlaq haqiqatga berilgan bu ikki sifatning orasida farq yo'q. Chunki ikkisi ham zamon nuqtayi nazaridan cheksizlikni bildiradi. Shuning uchun Navoiy "azal"ni "abad"dek deydi" [Rustamov, 1979:7–8].

"Hayratu-l-abror"dagi quyidagi baytlar ham Yaratuvchi vaqtiga dalolatdir:

*Zotig'a daryoyi qidam chun toshib,
Bir yon azal, bir yon abaddin oshib.*

*Davr ishi bu nav' taxayyul topib,
Ohki bu davr tasalsul topib.
Silsila bu nav' azal to abad,
Kelguchi-yu ketguchi behaddu ad* [Navoiy, 2012(d):87].

Bizningcha, Navoiyning bu badiiy talqini Ibn Arabiy qarashlariga asoslangan. Chunki Ibn Arabiy "Futuhoti Makkiyya"da Allohning bu ikki sifati orasida aslida farq yo'q ekani, ma'no jihatidan ikkisi aslida bitta sifat ekanini ta'kidlaydi [Ibn Arabî, 2007(b):177]. Alibek Rustamov ishora qilganidek, Navoiydan keltirilgan yuqoridagi iqtibosda ham mohiyatan shu haqiqat aks etmoqda. Abad va azal o'rtasida farqning yo'qligi zamonsizlik bo'lib, tavhid maqomidagi solik shu holga ko'tarilgan hisoblanadi, zamonning barcha juz'larini bir onga jamlaydi.

Vahdatu-l-vujud g'oyasini ilgari suruvchi mutasavviflar "U Avvaldir, Oxirdir, Zohirdir, Botindir" (Hadid, 3) oyatini ta'vil qilib, faqat Mutlaq va Yagona Borliq – Haq mavjud, Undan o'zga vujud yo'q, deya xulosa chiqarishadi. Nisbiy mavjudlik esa Mutlaq Vujudning tajalliysidan iborat. Ya'ni kasrat vahdatdan chiqqan.

Manbalarda hazrati Alining shu hikmati keltiriladi: "Ilm bir nuqta edi, johillar uni ko'paytir-dilar" [Ibn Arabî, 2008:1272]. Bugungi kun mutasavviflari ayni modelni zamonga nisbatan tatbiq qilib, oriflarning izofiyat teoriyasi va kvant fizikasining zamonga munosabati orasida parallellik borligini ta'kidlamoqdalar [Kılıç, 2023:110]. Bu umumiy qarashlarga ko'ra, zamon nuqta misoli bir ondir va modda izofiy bo'lganidek zamon ham izofiydir. Shuning uchun sufiylar "dam bu damdir, dam bu dam" deyidilar. Chunki vaqt, on, ayni zamon ma'nosidagi *dam* atamasi ham tajalliyning zuhur onini anglatadi. On bu ondir, boshqa on yo'qdir. Qadimda vaqtning faqat bir ondan iborat ekani, o'z dumini og'ziga olgan ilon ramzi orqali ifodalangan. Bu on – chiqish, boshlanish va nihoyaning bir nuqtada birlashgan holatidir. Zamonning daqiqa, soat, kun kabi juz'lari onning kengayishi, yoyilishi va shiddatidan paydo bo'ladi. Juz'iy aql buni qabul qilishi murakkab. Ammo dostonlarda buning badiiy talqinlari ko'p uchraydi. Xususan, Muhammad alayhissalomning Me'rojga borib kelishlari haqida shunday deyiladi:

*Borg'oni-yu kelgani bir on o'lub,
Aql bu mansubada hayron o'lub* [Navoiy, 2012(d):39].

Zamonning taqsim etilmaydigan eng kichik parchasi on, sufiylarga ko'ra, mavhum va mujar-rad bir tushuncha bo'lib, Haqning zuhuri sababli anglashiladi. Faqat u zamon va makon tushunchasidan tashqaridadir. Chunki u zamondan uzoqdir. Tom o'laroq vahdat siriga erishgan sufiylar "oni doim"da yashaydilar. Oni doim, ya'ni doimiy va to'xtovsiz zamon *vaqti doim* atamasi bilan ham yuritiladi.

Oni doim, ya'ni davomiy on azal va abadni ichiga olgan ilohiy martabaning cheksizligi, zamonning botini va aslidir. Doimiy on – bu zamon usti zamon, aniqrog'i, zamonsizlik ma'nosida kelib, zamondan tashqari bo'lgan haqiqat va zotga ishora qiladi. Ma'lum bir maqomda sufiy zamonning mavjud emasligini anglaydi va "Rabning huzurida oqshom va saboh (ya'ni zamon) yo'qdur", deydi [Uludağ, 2016:41].

Klassik faylasuflar zamon bilan harakatni birgalikda baholaydilar. Zamonning mavjud bo'lishi uchun, avvalo, bir joydan boshqa bir joyga qarab harakat bo'lishi lozim. Bu harakat bir nuqtadan boshqa bir nuqtaga "tavajjuh" (yo'nalish, yuzlanish) bo'lib, aynan shu narsa vaqtning o'lchash birligi hisoblanadi. Agar harakat bo'lmasa, ya'ni to'liq sukun (turg'unlik) holati bo'lsa, u yerda zamon yo'q, zamonsizlik hukm suradi. Shu sababli haqiqat ahlari ayni zamon ichida zamonsizlikni tuta

oladigan kishilardir. “Farhod va Shirin”da Suhaylo va Suqrot kabilarni zamonsizlik maqomiga yuksalgan obrazlar sifatida talqin qilish mumkin. Negaki dostonda Suhayloning yoshi besh yuzda ekani keltiriladi:

*O'tub besh yuzdin ayyomi hayoti,
Suhayloyi hakim el ichra oti* [Navoiy, 2012(e):424].
Suqrot esa ming yildan buyon Farhodni kutayotgandi:
*Erur ming yilki bo'lub ko'hsori,
Chekarmen maqdamining intizori* [Navoiy, 2012(e):463].

Bu yerda kitobxon uchun mubolag'ali tuyuladigan vaqt aslida tasavvufga ko'ra mumkin bo'lgan hodisadir. Chunki ular sukun holida edilar.

Zamondan ust darajaga ko'tarila olgan sufiy zamonning o'tmish, bugun va kelajakka doir barcha juz'larini bir nuqtada ko'ra oladi. Natijada ayni zamonda kelajakda ro'y beradigan hodisalar haqida xabar bera oladi. Bunday sufiyga tasavvufda *sohibi zamon* deydilar. U zamonning ta'siridan xoli qolgan, ashyoning mohiyatidan voqif bo'lgan orifdir. Vaqt sohibi zamonning hol, fe'l va sifatlariga qo'shimcha bo'lgani uchun u makon va zamoni tasarruf eta oladi. Bu esa oddiy kishilar uchun karomat bo'lib ko'rinadi. Jumladan, “Farhod va Shirin”da Suqrot Farhodning otasi – Chin xoqoniga yuzlanib, avvalo, uning o'tmishiga doir so'z yuritadi:

*Dedi xoqong'akim: ko'p chekting emgak,
Evazlar bergusidur Tengri beshak.
Bizing soriki kelding ko'p chekib ranj,
Agarchi yo'lda ro'zi bo'ldi ko'p ganj.
Adadsiz javhar-u naqdi kiromi,
Sulaymon xotami, Jamshed jomi* [Navoiy, 2012(e):461].

G'orda turib yo'l mashaqqatlarini yengib kelgan xoqonga uning o'tmishini aytib berishi qanchalik g'aroyib bo'lsa, kelajak taqdiri xususidagi ikki bashorati kitobxonni yanada hayratga soladi:

*Xabar bukim, hayoting ko'p yil o'lg'ay,
Dag'i ko'p mulk fathi hosil o'lg'ay...
Yana bir muhrayedur naf'liq, bil
Ki, chun qolg'ung jahon mulkida ko'p yil* [Navoiy, 2012(e):461].

Suqrot Farhodning ustoz Mulkoroga ham uning o'tmishi va kelajagiga doir bashoratlar qilib, to'rt unurning ikkisi – yel va suv bilan bog'liq xastalikka uchrashi, lekin tuzalib ketib yana besh yuz yil umr ko'rajagini aytadi. Uning g'ordan chiqmay turib o'tmishda ro'y bergan va kelajakda sodir bo'ladigan voqea-hodisalarni aytib berishi ayni yuqoridagi nazariy fikrlar bilan izohlanadi. Yoki Farhod Yunon safaridan qaytgach, xazinadagi tilsimli ko'zguda Arman yurtini, tog'da ariq ochayotgan kishilarni, ular ichida o'zini ko'rishi va bu ko'rganlari kelgusida to'la yuz berishi uning Suqrot bilan uchrashuvdan so'ng abou-l-vaqt holiga yuksalgani natijasi, karomatidir.

Tasavvufda zamonsizlik va makonsizlik (lomakon) holatlari insonning ruhiy kamolot bosqichlarida ham qo'llanadi. Ya'ni zikr, fikr, tajalliy, fanoning yuksak bosqichlarida solik o'zini zamon va makondan holi sezadi. Bu holatga haqiqiy yaqinlik – qurb deb qaraladi. Qurbiyat hosil qilib, sohibi zamon holiga yuksalgan solik *tayyi zamon* (vaqtni o'z foydasiga “tezlashtirib” yoki “to'xtatib” ishlata olish, qisqa vaqtda juda ko'p ishlarni bajara olish) va *tayyi makon* (bir lahzada

yoki juda qisqa vaqt ichida uzoq masofani bosib o'tish) qila oladi. Vaqt va makonlar orasida erkin yurib, sayohatlar amalga oshiradi. Bu g'oyaning badiiy talqinlari "Lisonu-t-tayr"da ham keladi. Dostonning CXXI bobida bir qush hudhuddan Haq yo'lida pokbozlikning foydasini so'raydi. Hudhud bu yo'lga kirgan rohrav – suluk ahli yo'lining mohiyatidan yaxshi voqif bo'lsa, aslida bu yo'l bir qadam ekanini ta'kidlaydi. Bor-u yo'g'ining barchasini fano o'tida kuydirgan solik bir qadam tashlashning o'zidayoq matlubiga yetadi, mahbubiga qovushadi:

*Chun vujudin bu sifat qildi adam,
So'ngra bu yo'l azmig'a urg'ay qadam.
Ulki derlarkim, suluk ahlig'a yo'l
Bir qadamdur yaxshi voqif bo'lsa ul –
Ul qadam budurki, yo'q-u borini –
O'rtag'aykim, qo'ymag'ay osorini.
Bu qadam qo'yg'och, yetar matlubg'a,
Hajr borib qovushur mahbubg'a [Navoiy, 2012(i):174].*

Dostonlarda qadamning vaqtga, ya'ni makonning zamonga munosabati ham qiziq mavzular-dan. Odatda "Adabiy zamon va makonda voqelik siqilgan, reallashgan, ma'lum bir syujet lini-yasiga joylashtirilgan, ta'sirli-emotsional holatga keltirib ifodalanadi" [Bahodir Karim, 2019:97]. Ammo dostonlarda voqelik emas, balki zamon va makon siqilgan yoki kengaytirilgan shaklda uchraydi. Xususan, "Farhod va Shirin"da maqsad qilinayotgan yo'lining ikki qadam ekani, ammo uni bosib o'tmoq ming yil vaqt olishi ta'kidlanadi:

*Bu yo'l ichraki behad dard-u g'amdur,
Uzoq tortar, vale ikki qadamdur.
Kim ul ikki qadamning qat'i ming yil,
Kishi ursa qadam mumkin emas bil [Navoiy, 2012(e):464].*

"Saddi Iskandariy"da bu ikki qadam yanada qisqarib, bir qadamga tushadi:

*Falak sayridin tez orom anga,
Ming illik falak sayri bir gom anga [Navoiy, 2012(h):23].*

Yaqinlikni anglatuvchi bu "ikki qadam", "bir gom" kabilar Qur'ondagi "Va Biz unga jon tomiridan ham yaqinmiz" (Qof, 16) oyatining siriga ulashganlarga xos. Ushbu ikki qadamning mohiyatini muallif shunday ochiqlaydi:

*Biri o'zlukni qilmoq bo'ldi foni,
Yana bir dog'i topmoq bo'ldi oni.
Kishi o'zlukni qo'ymay oni topmas,
Tengiz kesmay duri yaktoni topmas [Navoiy, 2012(e):464].*

Dostonlardagi yo'llar va qahramonlarning bu yo'llar bo'ylab safari xronotopik jihatdan shu baytlar ichida mujassam. Umuman olganda, Navoiyning badiiy talqinidagi yo'l, yo'lovchi, safar va manzil shakl hamda mazmun-mohiyat nuqtayi nazaridan ana shu "ikki qadam" oralig'idagi qis-qagina safarning ulkan va muhtasham tasviridir. Yuqoridagi baytlarda adabiy makon siqiq – "ikki qadam", "bir gom", zamon esa kengaytirilgan formatda – "ming yil". Dostonlarda ba'zan buning

teskarisini uchratish ham mumkin, ya'ni adabiy zamon siqiq – lahza, makon esa keng. Jumladan, Me'roj voqeasi lahzada sodir bo'ladi:

*Xiradni ne tong aylasa badgumon
Ki, boshtin-oyoq bor emish bir zamon* [Navoiy, 2012(h):30].

Yoki:

*Turfatul'ayn ichra anglab bilgani,
Turfakim bir onda borib kelgani* [Navoiy, 2012(i):18].

Bu g'oya "Sab'ai sayyor"dagi Muqbil va Mudbir hikoyatida ham keladi. Professor Uzoq Jo'raqulov mazkur hikoyat haqida shunday deydi: "Ro'yo-makonda kechgan voqealar zamoni bir kecha kunduzni qamrab oladi. G'usl niyatida hovuzga sho'ng'igan Muqbil suvdan bosh chiqarib, yana o'zini o'sha chashmada, cho'milayotgan vaqtida ko'radi. Ya'ni ro'yodagi bir sutka "Sandali simyo" xronotopida bir lahzaga teng keladi. Bunda "Xamsa" xronotopidagi eng g'aroyib va murakkab zamon evrilishi tasvirlanadi: lahza kun-tun chegarasi qadar kengayadi, ayni paytda, bir kecha-kunduz lahza ichiga joylashadi" [Jo'raqulov, 2021:104].

Dostonlarda zamonning o'zgacha formatlarda kelishi tasavvufiy vaqt falsafasi hamda Qur'oni Karimdagi zamonning noodatiy o'lchamlari bilan ham bog'liq. Jumladan, Kahv surasida g'or ahli bir uxlab uyg'onishganida oradan uch yuz yil-u to'qqiz kun o'tib ketadi (Kahv, 19-25). Naml surasida esa jinlardan bo'lgan Ifrit Sulaymon alayhissalomga olis mamlakatdagi malikaning taxtini "o'rningdan turguningcha keltirurman", deb aytsa, kitobdan ilmi bor shaxs: "Men uni senga ko'zingni ochib-yumguningcha keltirurman", – deydi va haqiqatda keltirib beradi (Naml, 38-40).

Yana bir e'tiborli jihat shundaki, dostonlarda zamon va makon bilan bog'liq bunday g'ayrioddiy o'lchamlar faqat ahli qabul, jumladan, Me'roj voqeasida Muhammad alayhissalom, "Farhod va Shirin"da Suhaylo, Suqrot, "Sab'ai sayyor"da Muqbil, "Lisonu-t-tayr"da foniylilik kasb etgan solik bilan ro'y beradi. Demak, noodatiy o'lchamlar hamisha ijobiy obrazlar – sohibi zamonlar bilan sodir bo'ladi. Bu juda ahamiyatli, chunki Qur'onda ham bunday holatlar ijobiy obrazlar – as'hobi Kahf, Sulaymon alayhissalom huzuridagi kitobdan ilmi bor shaxs, ya'ni iymon ahli bilan aloqador.

Qolaversa, zamonning dostonlardagi bunday noodatiy o'lchamlari tasavvufdagi *basti zamon* tushunchasi bilan ham aloqador. Bu istiloh tasavvufda zamon ichra zamon yaratilishi, uzun muddatlarning qisqa bir fursatga sig'dirilishini anglatadi. Basti zamon avliyolarning karomatidan hisoblangan. "Nasoyimu-l-muhabbat"da Shayx Muso Sadroniyning Kalomullohni to'rt-besh qadam tashlanguncha muddatda bir marta, bir kecha-kunduzda esa yetmish ming marta xatm qila olishi shunday izohlanadi: "basti zamon qobilidurki, avliyouллоhg'a voqe' bo'lur" [Navoiy, 2012(j):419].

Xulosa. Safar motivini Alisher Navoiyning vaqt konsepti bilan bog'liq dunyoqarashi prizmasidan tekshirish orqali mutafakkirning nafaqat falsafiy-tasavvufiy qarashlari va ularni shakllantirgan asos manbalar, balki badiiy ifoda mahoratini ham aniqlash mumkin. Dostonlarda zamon va makon bilan munosabatga kirishganda badiiy zamonning turli nisbatlari yuzaga chiqadi. Zamonning bunday o'ziga xos formatlaridan foydalanish Navoiy ijodida badiiy usul darajasiga ko'tarilgan hamda bunday poetik usullar tasavvufning vaqt falsafasi hamda Qur'oni Karim poetikasi ta'sirida paydo bo'lgan. Alisher Navoiy zamon va makonning noodatiy o'lchamlarini hosil qilishda Qur'oni Karimdan andaza olgan. Zamonning sirini bilish yo'lovchi – solikka safar, sayr-u sulukda qisqa vaqt ichida "ilgarilab ketish" imkonini beradi. Sohibi zamon sufiy raqamlar olamidani chiqadi, bir onda ming yillik masofani bosib o'tadi, lahzada barcha zamonlarni jam qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (a). – 768 b.
2. Alisher Navoiy. Badoye' ul-vasat. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 3-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (b). – 764 b.
3. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (d). – 812 b.
4. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 6-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (e). – 812 b.
5. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 7-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (f). – 696 b.
6. Alisher Navoiy. Sab' ai sayyor. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 7-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (g). – 696 b.
7. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 8-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (h). – 704 b.
8. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 9-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (i). – 768 b.
9. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. 10-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012 (j). – 684 b.
10. Avaznazarov O. Navoiy timsollari so'zligi. – Toshkent: Spectrum Media Group, 2024. – 288 b.
11. Bahodir Karim. Abdulla Qodiriy fenomeni. – Toshkent: Info Sapital Group, 2019. – 480 b.
12. Bertels Y.E. Navoiy. Monografiya. / Tarjimon I.K. Mirzayev. – Toshkent: "Tafakkur qanoti", 2015. – 372 b.
13. Hücvirî. Hakikat bilgisi / Keşfu'l-Mahcûb. – İstanbul: Dergah Yayınları, 2020. – 516 s.
14. Jo'raqulov U. Alisher Navoiy "Xamsa" sida xronotop poetikasi. Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi. 30 jildlik, 21-jild. – Toshkent: "Tamaddun", 2021. – 280 b.
15. Mahmud Erol Kılıç. Tasavvuf düşüncesi (makaleler – konferanslar I). – İstanbul: Sufi Kitap, 2023. – 334 s.
16. Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Sahihi Buxoriy (Al-jomi' as-sahih). 4 jildlik, 3-jild. – Samarqand: "Imom Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi" nashriyoti, 2020. – 944 b.
17. Muhyiddin İbnü'l-Arabî. Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi. 1. Cilt. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017. – 867 s.
18. Muhyiddin İbn Arabî. Fütühât-ı Mekkiyye. Çeviri: Ekrem Demirli. 18 ciltli: 2. cilt. – İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007 (a). – 486 s.
19. Muhyiddin İbn Arabî. Fütühât-ı Mekkiyye. Çeviri: Ekrem Demirli. 18 ciltli: 5. cilt. – İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007 (b). – 462 s.
20. Muhyiddin İbn Arabî. Tefsir-i Kebir / Te'vilât. Cilt: 2. – İstanbul: Kitsan Yayınları, 2008. – 781–1514 s.
21. Qur'oni Karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi: A.Mansur. – Toshkent: "Toshkent islom universiteti", 2004. – 624 b.
22. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at, 1979. – 216 b.
23. Sultonmurod Olim. Naqshband va Navoiy. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 216 b.
24. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016. – 440 s.
25. Şadmanov Nefes. Ali Şir Nevâyî'nin bedii tefekkürü: Ali Şir Nevâyî'nin Zaman Kavramı. – İstanbul: Neyzen Kitap, 2023. – 235 s.
26. Shayxzoda. Genial shoir. – Toshkent: O'zadabiynashr, 1941. – 84 b.
27. Shayx Najmiddin Kubro. Tasavvufiy hayot. Nashrga tayyorlovchilar: Ibrohim Haqqul, Aziza Bek-tosh. – Toshkent: "Movarounnahr", 2004. – 264 b.
28. Şimşek Selami. Tasavvuf edebiyatı terimleri sözlüğü. – İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017. – 416 s.